

AKADEMİK ARASTIRMALAR DERGİSİ

Kasım 2010 - Nisan 2011
Yıl: 12 Sayı: 47-48 Cilt: I

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti
İstanbul Özel Sayısı

JOURNAL OF ACADEMIC STUDIES

November 2010 – April 2011
Volume: 12 Number: 47-48

İstanbul 2010 European Capital of Culture
İstanbul Special Issue

MESTO

Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis)

Casim Avcı*

Müslüman Araplar ve Bizanslılar İslâmiyet'in doğduğu VII. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun 1453 yılında yıkılışına kadar dokuz yüzyıl gibi uzun bir süreçte birbirleriyle askerî, diplomatik, dinî ve sosyokültürel ilişkiler gerçekleştirmiş, bu ilişkilere bağlı olarak savaş ve barışı iç içe yaşamış, birbirlerine komşu ve aynı zamanda "öteki" olmuş iki farklı toplumu teşkil etmektedir. Bu açıdan her iki tarafın çeşitli hususlarda birbirleriyle ilgili bilgi, gözlem ve kanaatleri bilimsel açıdan önem taşımaktadır. Bu çalışmada 1453'e kadar Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul (Konstantinopolis) hakkında, XV. yüzyıl öncesine ait Arap-İslâm kaynaklarındaki bilgi ve rivayetlerin genel bir tasviri amaçlanmaktadır.¹

Şehrin adı

Arap-İslâm kaynaklarında şehrin adı "el-Kustantîniyye, İstanbûl" veya "Bizantiyye" olarak kaydedilmektedir. Bunlardan en çok kullanılanı "el-Kustantîniyye"dir (veya Kustantîniyye).² Kustantîniyye adı, kurucusu Büyük Konstantinos'a (324-337) izâfetle şehre verilen Konstantinopolis adının Arapça'ya geçmiş şeklidir. Roma'nın devamı olduklarını kastederek kendilerine Romaio (Romalı) diyen Bizanslıları "er-Rûm", topraklarını da "Bilâdürrûm" diye isimlendiren Araplar, şehrin bu adı için de Bizans'ın kullanımını dikkate almışlardır. Bunun yanında başkentin Büyük Konstantinos tarafından kuruluşundan önceki adı olan Byzantion³ da Bizantiyye⁴ veya Bûzantiyâ⁵ şeklinde Arap kaynaklarında zikredilir. İstanbul adının ise daha X. yüzyıldan itibaren Arap kaynaklarında yer almaya başladığı görülmektedir. Eserinde İstanbul adını zikreden en eski müellif olarak tespit ettiğimiz X. yüzyılın meşhur tarih ve coğrafyacısı Mes'ûdî (ö. 345-6/956-7), *et-Tenbih ve'l-işrâf* adlı kitabında Bizans başkentini Kustantîniyye adıyla zikrettikten sonra Bizanslıların buraya bûlin (polin) veya imparatorluk merkezi olarak azametini vurgulamak üzere Konstantinopolis yerine İstenbûlin dediklerini belirtir.⁶ *Mu'cemül-büldân* adlı hacimli coğrafya ansiklopedisinin müellifi Yâkut

el-Hamevî (ö. 626/1229), İstanbul'un Haçlı istilâsı altında bulunduğu bir dönemde yazdığı bu eserinde Byzantion'u (Bizantiyye) şehir haline getiren İmparator Büyük Konstantinos'un buraya Kustantîniyye (Konstantinopolis) adını verdiğini belirttikten sonra şehrin adının İstanbul olduğunu açık bir şekilde ifade eder.⁷ Yine dikkat çekicidir ki, aynı müellif alfabetik olan bu eserinde İstanbul adıyla madde başlığı açarak bunun Kustantîniyye şehrinin adı olduğunu belirtmiş ve şehir hakkında ayrıntılı bilgiyi Kustantîniyye maddesine bırakmıştır.⁸

XIV. yüzyıl kozmografya ve coğrafya âlimi Şeyhürrabve ed-Dımaşkî (ö. 727/1327?) *Nuhbetü'd-dehr fi acâ'ibi'l-berri ve'l-bahr* adlı eserinde Kustantîniyye'ye Bizanslılar'ın İstanbul dediklerini belirtir ve Kustantîniyye gibi İstanbul adını da birçok defa müstakil olarak kullanır.⁹

İstanbul'un Coğrafi Konumu ve Topografyası

Arap-İslâm kaynaklarında İstanbul hakkındaki bilgi ve rivayetlerin bir kısmı şehrin coğrafya ve topografyasına dairdir. Hemen belirtilmelidir ki, eserlerinde İstanbul'a yer veren Arap coğrafyacı ve seyyahların bir kısmı bizzat şehri görmüş olmaları dolayısıyla ilk elden bilgi ve gözlemlerini aktarırken, bir kısmı önceki müelliflerin eserlerinden veya İstanbul'a elçilik, ticaret ya da askerî seferler dolayısıyla gitmiş olan kimselerden yararlanmışlardır. Meselâ İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra) İstanbul'un tasvirini Bizans'a esir düşen Hârûn b. Yahyâ'dan naklederken¹⁰, Mes'ûdî, İstanbul hakkındaki bazı bilgileri buraya barış ve fidye görüşmeleri için elçi olarak gitmiş olan Ebû Umeyr Adî b. Ahmed (Hâtim) b. Abdülbâkî el-Ezdi'den ve yine buraya gazâ için gitmiş muhtelif kimselerden aldığını söyler.¹¹ Ebü'l-Fidâ da (ö. 732/1331) İstanbul hakkındaki bilgileri bu şehri ziyaret etmiş olan birinden aldığını ifade eder (*ve hekâ li ba'zu men sâfere ileyhâ*).¹² Öte yandan Ortaçağ'ın en ünlü gezginlerinden İbn Battûta (ö. 770/1368-69) şehri bizzat görüp eserinde anlatmıştır.

İstanbul'un Bizans'ın başkenti ve en büyük şehri olduğunu bilen Arap kaynakları bu sebeple şehirden bazan "el-Kustantîniyyetü'l-uzmâ" (Büyük Konstantîniyye) şeklinde bahsetmektedirler.¹³ Ayrıca İslâm coğrafya kaynaklarında Bizans şehirleri tanıtılırken İstanbul dikkate alınır ve bu şehirlerin İstanbul'a uzaklıkları belirtilir. Bu eserlerde İstanbul'un surları, İstanbul Boğazı, Ayasofya kilisesi (el-Kenîsetü'l-uzmâ) başta olmak üzere kilise ve manastırlar, imparatorluk sarayı, hipodrom, dikili taşlar, çeşitli heykeller, bazı yerlerle ilgili efsaneler, müslümanlar için önemli sayılan hususlar, çeşitli tören ve yarışlar gibi noktalar üzerinde özellikle durulduğu görülmektedir.

Bizans başkentini görüp geniş bir şekilde anlatan Araplar'ın başında Hârûn b. Yahyâ dikkat çekmektedir. Hârûn b. Yahyâ muhtemelen IX. yüzyılın sonu veya X. yüzyılın başında esir alınarak Filistin'deki Askalân Limanı'ndan gemi ile Antalya'ya, oradan da İstanbul'a getirilmiş ve bir süre burada kalmıştır. Onun Bizans başkenti ile ilgili anlatımları X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan astronomi ve coğrafya bilgini İbn Rüste'nin sadece yedinci cildi günümüze ulaşan *el-A'lâku'n-nefise* adlı meşhur eserinde yer almaktadır:

Hârûn b. Yahyâ'nın tasvirine göre büyük bir şehir olan Konstantiniyye, doğudan denizle çevrili olup şehrin batısında boş bir ova uzanır. Etrafını çeviren surların Roma'ya giden yola açılan kapısı altındandır. Altınkapı diye isimlendirilen bu kapının özel görevlileri bulunmaktadır. Kapının üzerinde beş adet fil heykeli ile bu fillerin dizginlerini tutan ve ayakta duran bir insan heykeli bulunmaktadır. Kanatları demirden olan ve Bîgâs denilen başka bir kapı¹⁴ daha vardır ki, imparator gezintiye çıktığında bu kapıyı kullanır.

İmparatorluk sarayı ve büyük salon hakkında bilgi veren¹⁵ Hârûn b. Yahyâ Ayasofya'nın batı kapısı yanındaki horologiondan da bahseder. Horologionda yirmi dört kapı yer almakta ve bu kapıların her biri günün bir saatini karşılamaktadır.¹⁶

Hârûn İstanbul'a yirmi günlük mesafedeki Bulgaristan'dan getirilen suyun şehir içinde bir su kemerinden geçtikten sonra üç kola ayrıldığını, bunlardan birinin saraya, diğerinin müslümanların bulunduğu zindana, üçüncüsünün de çeşitli hamamlara ve halka su sağladığını söyler.

Konstantiniyye civarındaki manastırlardan da söz eden Hârûn, içerisinde 500, 1000, hatta 3000 ve daha fazla rahibin yaşadığı manastırlardan bahseder.¹⁷

Burada özeti verilen Hârûn b. Yahyâ'nın anlatımları, Araplar'ın gözüyle kayda geçmiş en eski ve en geniş İstanbul tasviri olması bakımından önemlidir. Bu anlatımlardan bazı kısımların sonraki coğrafyacı ve seyyahların eserlerine yansıdığını da hatırlamak gerekir.

XII. yüzyıl İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi Şerîf el-İdrîsî (ö. 560/1165) İstanbul'un üçgen biçiminde bir yarımada üzerinde kurulu olup iki tarafında deniz bulunduğunu, başkentin uzunluğunun 9 mil olduğunu belirtir. Şehrin hem kara hem de deniz tarafından güçlü bir tahkimat ile 21 arşın yüksekliğindeki surlarla çevrildiğini, bu surların önünde de on arşın yüksekliğinde ikinci bir sur bulunduğunu ifade eder. İdrîsî, 'Bizans'ın en büyük şehri olan İstanbul'un 100 civarında kapısı vardır ve bunların en büyüğü Altınkapı denilen, kanatları altın levha-

larla kaplı demir kapıdır' dedikten sonra kısaca imparator sarayından bahseder.¹⁸

İstanbul'un surları coğrafya kaynaklarında bazan ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir.¹⁹ İbn Hurdâzbih'e göre büyük surların yüksekliği 21 arşın, küçük surların yüksekliği 10 arşın, deniz tarafında olan küçük surların yüksekliği ise 5 arşındır.²⁰ Şehrin havasının değişken ve iki tarafından deniz bulunduğu için rutubetli olduğunu belirten²¹ Mes'ûdî'ye göre şehrin batı tarafı birkaç kat surlar ve hisar ile korunmuştur. Batı surlarının en yüksek kısmı 30 arşın en alçak kısmı da 10 arşındır. Boğaz kıyıları boyunca ise çok sayıda hisar ve burç ihtiva eden tek kat sur uzanmaktadır. Şehrin gerek deniz gerek kara tarafında pek çok kapıları vardır. Kapıların sayısının otuz olduğu veya irili ufaklı olarak toplam yüz kapı bulunduğu söylenmektedir.²²

Ayasofya'nın yakınında mermer bir kaide üzerinde yer alan ve kiliseyi yaptıran imparatora ait olduğu belirtilen mezar ve heykel Arap coğrafyacılarının özel merakını çekmiştir. Hârûn b. Yahyâ'nın I. Iustinianos'a (527-565) ait olduğunu söylediği mezar ve heykel, birçok kaynakta Büyük Konstantinos'a ait olarak gösterilir ve heykelle ilgili bazı yorumlar nakledilir. İmparatoru at üzerinde resmeden tunçtan heykelde, başında inci ve yakutlarla süslü altın taç bulunan imparatorun sağ eli havaya kalkık olup sol elinde bir küre tutmaktadır. Yorumlara göre imparator sağ eliyle insanları İstanbul'a çağırmakta veya İslâm topraklarını işaret etmektedir. Sol elindeki küre ise düşmanların imparatorluk topraklarına saldırısına karşı bir tılsımdır. Bazılarına göre de küre üzerinde şöyle bir yazı yer almaktadır: "Ben dünyaya hâkim oldum ve işte bu küre gibi onu avucumda tuttum. Fakat ne var ki, dünyadan ayrıldım ve beraberimde hiçbir şey götüremedim."²³

XIV. yüzyılda Şeyhürrebve ed-Dımaşkî İstanbul'dan bahsederken surları söylemektedir: Konstantiniyye surlarının dışında Hz. Peygamber'in ashabından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarı vardır. Şehirde Mesleme b. Abdülmelik'in yaptırdığı cami bulunmaktadır. Burada Hz. Hüseyin'in soyundan gelen birinin mezarı yer alır. Şehrin içinde tunçtan ve mermerden heykeller, sütunlar, çeşitli tılsımlar, dikili taşlar ve yeryüzünde benzeri bulunmayan eserler mevcuttur. Buradaki büyük kilisenin adı Ayasofya'dır. Burayı özel bir meleğin beklediğine inanılmakta ve meleğin durduğu yer, altın bir kafesin içine alınmış bulunmaktadır. Şehrin meşhur olduğundan daha büyük olduğunu söyleyen Dımaşkî sözlerini "Allah lutuf ve inayetiyle burayı İslâm topraklarına katsın" duasıyla tamamlar.²⁴

Ortaçağ'ın en büyük müslüman seyyahı olarak bilinen İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) seyahatnâmesi, İstanbul'u bizzat görmüş bir gezginin

anlatımlarına sahip olmamız açısından önem taşımaktadır. XIV. yüzyıl-da yaşamış olan İbn Battûta doğum yeri olan Fas'tan kalkıp Mısır, Suriye, Irak, Yemen ve Anadolu'yu dolaştıktan sonra Sinop Limanı'ndan Kırım'a gitmiş ve burada Sultan Muhammed Özbek Han ile görüşmüştür. İbn Battûta 732 (1332) yılında Özbek Han'ın hanımı ve Bizans İmparatoru III. Andronikos Palaiologos'un (1328-1341) kızı Beylûn Hatun'un 500 kişiden oluştuğu belirtilen kafilisine katılarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a 10 mil mesafede düzenlenen muhteşem bir törenle annesi, babası, devlet erkânı ve saray halkı tarafından karşılanan Beylûn Hatun ve beraberindekiler İbn Battûta'nın tabiriyle "yeri göğü inleyen çanlar" eşliğinde şehre girmişlerdir.

İbn Battûta İstanbul'a girişlerini ve sonrasını şöyle anlatmaktadır: O gün öğle civarında muhteşem Kostantîniyye'ye girdik. Şehrin bütün çanları çalıyor, yer gök inliyordu. İmparator sarayının kapılarından birinin önüne geldiğimizde yüz kadar muhafızla karşılaştık. Başlarında komutanları bulunuyordu. Bizi görünce "Sarakino! Sarakino!" diye bağurmaya başladılar. Bu kelime "müslümanlar" anlamına gelmektedir. Bizi içeri girmekten alıkoydular. Beylûn Hatun'un adamları "onlar bizden" dedilerse de ötekiler "izin alınması gerektiğini" söylediler. Durumu Beylûn Hatun'a ilettik. Beylûn Hatun o sırada babasının huzurundaydı. Babasına bizden bahsedince imparator içeri alınmamızı emretti. Hatunun kaldığı köşke yakın bir köşkü bize ayırdı. Şehirde nereye gitmek istersek engel olunmamasını emretti ve bu husus tellâllar aracılığıyla sokaklarda halka duyuruldu. İbn Battûta köşkte kaldıkları üç gün boyunca tavuk ve koyun eti, ekmeğe, balık ve meyve gibi yiyeceklerin ikram edildiğini belirtir.

İstanbul'un çok büyük bir şehir olduğunu belirten İbn Battûta herhalde Haliç'i kastederek şehrin ortasından bir nehir geçtiğini, şehrin bir yakasına **Estanbûl**, diğer yakasına da **Galata** denildiğini söylemektedir. İbn Battûta İstanbul yakası hakkında şöyle der: "İmparator ve devlet erkânı ile Rum halkı burada yaşarlar. Çarşı ve sokakları geniş olup sağlam taşlarla döşelidir. Her meslek ve zenaat erbabının kendilerine mahsus mekânları vardır. Her çarşının geceleri kapatılan kapıları bulunmaktadır. Çarşı esnafı ve zenaatkârların çoğu kadınlardan oluşmaktadır. Şehrin bu bölümü denize doğru uzanan bir tepenin eteğindedir. Tepede küçük bir kale ve imparatorun sarayı yer alır. Tepenin etrafı çok kuvvetli surlarla çevrili olup özellikle deniz tarafından kimsenin tırmanması mümkün değildir. İç kısımda on üç kadar köy (mahalle) vardır. Ayasofya denilen büyük kilise şehrin bu bölümünün ortasında yer almaktadır."²⁵

Şehrin Galata yakasından da bahseden İbn Battûta burası ile ilgili şu bilgileri verir: "Galata'da hıristiyan Franklar yaşamaktadır. Bunlar

Cenevizliler, Venedikliler ile Roma ve Fransa'dan gelenlerden oluşur. Hükümler hakkı Konstantiniyye imparatoruna ait olup komes adı verilen ve imparator tarafından kendi rızaları doğrultusunda aralarından tayin edilen bir görevlinin idaresinde yaşarlar. İmparatora da yıllık vergi verirler. Bazan imparatorla araları açılır ve isyan ederler, ancak papa devreye girerek her iki taraf arasında barışı temin eder. Hepsi ticaretle uğraşan Galatalılar'ın limanı dünyanın en büyük limanlarından. Burada 100 civarında kalyon ve büyük gemi gördüm. Küçük çaplı gemiler ise sayılamayacak kadar çoktur." İbn Battûta, Galata çarşılarının mükemmel olduğunu belirtir, ancak çarşıların ve buradaki kiliselerin temiz olmadığından şikâyet eder.²⁶

el-Kenîsetü'l-uzmâ (büyük kilise) başlığı altında Ayasofya'yı anlatan İbn Battûta kilisenin sadece avlusu ve dış görünüşünden bahsetmekle yetinir. Bunun sebebini "Çünkü iç kısmını görmedim" diyerek açıklar. Seyyaha göre Bizans'ın en büyük kiliselerinden biri olan Ayasofya'nın etrafı on üç kapılı bir duvarla çevrilidir. Kilisenin büyük bir girişi olan herkese açık bir avlusu bulunmaktadır. Avlunun dışında hâkimler ve kâtiplere mahsus ahşap binalar ile Baharatçılar Çarşısı (sûku'l-attârîn) yer almaktadır.²⁷ İbn Battûta kendisine söylendiğine göre kilisede binlerce rahip ve din adamı bulunduğunu belirtir. Bundan sonra kadın ve erkeklere mahsus manastırlardan söz eden seyyah, rehber eşliğinde gezdiği bazı manastırlarla ilgili gözlemlerini aktarırken bunların mermer sütunları ve mozaiklerine dikkat çeker. Bu arada görme özürülere ve yaşlılara mahsus manastırlardan da bahseden İbn Battûta bunların giyecek, yiyecek vs. masraflarının belirli vakıflar tarafından karşılandığını da eklemektedir.

İbn Battûta bir ay ve altı günlük bir süre Bizans başkentinde kaldıktan sonra oradan ayrılmıştır.²⁸

İstanbul'un iki tarafı sularla kaplı üçgen şeklinde bir yarımada üzerinde kurulduğunu belirten İslâm coğrafyacıları Halîcî'l-Kustantîniyye adıyla bilinen İstanbul Boğazı'ndan da bahsederler. Bu bilgiler arasında İstanbul Boğazı'nın Akdeniz'e döküldüğü bilgisi de vardır.²⁹ Ancak bunu yanlış anlamamak gerekir. Çünkü o gün Bahrürrûm veya Bahrüşşâm gibi adlarla bilinen Akdeniz, bugünkü Marmara denizini de (ve aynı şekilde Ege denizi) içine almaktaydı. Diğer bir ifadeyle günümüzde Marmara ve Ege adlarıyla bilinen denizler Ortaçağ'da, hatta Osmanlı döneminde de özel bir isimle anılmayıp Akdeniz içerisinde değerlendirilmekteydi.³⁰

Bizans Sarayı ve Çevresi

İstanbul'dan bahseden Arap-İslâm kaynakları bu arada imparatorluk sarayı, çevresi ve saray hayatına dair bilgi ve rivayetlere de yer

vermektedir. Bunlar arasında özellikle elçilerin imparator tarafından kabul edilişi, sarayın ve kabul salonunun görkemi hakkındaki rivayetler dikkat çekici unsurlar ihtiva etmektedir.

Bizans sarayını görüp geniş bir şekilde anlatan Araplar'ın başında Hârûn b. Yahyâ gelmektedir. Hârûn b. Yahyâ'nın tasvirine göre Büyük Saray şehrin ortasında yer alır. Sarayın etrafı tamamen duvarla çevrili olup bir kenarı kıydadır ve duvarın demir kanatlı üç kapısı vardır. Mermer, tuğla ve ipek kumaşlarla dekore edilen bu girişlerde altın yaldızlı mızrak ve kalkanlarla nöbet tutan muhafızlar bulunmaktadır. Dikkat çekicidir ki, girişlerde bekleyen silâhlı muhafızların önemli bir kısmı Türkler'den, özellikle Hazarlar'dan seçilmiştir. Girişlerde biri müslümanlar için kullanılan dört zindanın yer aldığını söyleyen Hârûn, deniz tarafındaki girişte yer alan imparatorluk kilisesini de ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Kilisede imparatora mahsus locadan bahseden Hârûn, kilisenin kapıları, mermer sütunları, kubbe ve avluları ile altın, gümüş, inci ve yakut süslemeler hakkında göz kamaştırıcı ifadeler kullanır.

Hârûn b. Yahyâ'nın anlatımına göre kilisenin avlusunda bir sarnıç yer almaktadır. Bu sarnıca yortu günlerinde şarap ve süzme bal doldurulup sütunlardaki çeşitli hayvan heykellerinden akıtılır, imparator ve beraberindekiler de bu şaraptan içerlerdi. Hârûn bundan sonra yeşil mermer döşeli, duvarları mozaiklerle bezenmiş, kenarları 400 adım ölçüsünde büyük bir şeref avlusundan geçilerek girilen bir şölen salonundan da bahseder. 200 adım uzunluk ve 50 adım genişliğindeki bu salonda bulunan üç masadan ortadaki altından olup imparatora mahsustur. Yukarıda belirtildiği gibi kendisi de bir süre esaret hayatı yaşamış olan Hârûn, özellikle Noel'den itibaren on iki günlük bayram süresince bu salonda imparatorun da katılımıyla müslüman esirlere ziyafet verildiğini, yemeklerin müslümanlar için dinî bakımdan sakıncalı olmamasına dikkat edildiğini, meselâ yemeklerde domuz eti bulundurulmadığını açık bir şekilde belirtir. Org eşliğinde yenilen yemeklerden sonra imparator salondan ayrılırken her müslüman esire 2 dinar ve 3 dirhem verildiğini de ilâve eder.

İmparatorun saraydan çıkıp törenle Ayasofya Kilisesi'ne gidişi Hârûn b. Yahyâ'nın zihninde kalıcı izler bırakmıştır. Bu sebeple hâtıralarında bu görkemli töreni ayrıntılarıyla anlatır. Hârûn'un çeşitli kesimlerden törene katılanlarla ilgili verdiği rakamların toplamı 50.000'in üzerindedir. İmparatorun ve törene katılan devlet erkânı, din adamları ve diğer görevlilerin merasim elbiseleri, süslü ifadelerle tasvir edilir. Yine dikkat çekicidir ki, tören alaylarında ellerinde mızrak ve altın yaldızlı kalkanlar bulunan çok sayıda Türk-Hazar gençleri de yer almaktadır. İmparator, üzerinde son derece göz kamaştırıcı tören kıyafeti ve başında tacı ile altına hasır serilmiş ipek yolluklar üzerinde kiliseye doğru yürürken

elinde içinde toprak bulunan altın bir kutu taşımaktadır. Yürüyüş sırasında imparatorun yanı başında bulunan protokol görevlisi “ölüm var, ölüm var” diyerek ölümü hatırlatmakta, bu sırada imparator elindeki kutuyu açarak duygulu bir şekilde toprağı öpmekte ve hiç kimseye zulmetmeyeceğine dair söz vermektedir. İmparator ve beraberindekiler kiliseye girdikten sonra müslüman esirler de buraya getirilmekte ve kilisenin görkemi, imparatorun azameti karşısında üç defa “imparatorun saltanatının uzun sürmesi” için dua etmektedirler. Ardından da kendilerine birtakım hediyeler verilmektedir. Daha sonra Ayasofya kilisesine iyi yetiştirilmiş, altın ve değerli taşlarla süslenmiş koşumları olan üç boz at sokulmaktadır. Hârûn’un anlatımına göre atlar duvarlara asılı olan dizginleri ağzına alınca Bizanslılar bunu müslümanlara karşı zafer kazanacaklarına yorup sevinmekte, bazan da atlar dizgine yaklaşıp koklamakta ve geri çekilmektedir. Kilisedeki ayinden sonra imparator saraya dönmektedir.

Sarayda çok sayıda insan, at, aslan ve çeşitli hayvan heykellerinin dikkat çektiğini belirten Hârûn saray kapısının yanındaki at ve yılan heykellerinin tılsım amaçlı olduğunu söyler.

Sarayın yakınındaki Hipodrom’dan da bahseden Hârûn, burada tunçtan yapılmış at, insan, arlan ve çeşitli vahşi hayvan heykellerine dikkat çektikten sonra burada düzenlenen araba yarışlarını anlatır; bu yarışların imparator dahil devlet erkânı ve halk tarafından ilgiyle izlendiğini belirtir.³¹

Şerîf el-İdrîsî ‘ye göre, “Saray yüksekliği, yayıldığı alanın genişliği ve yapıların güzelliği bakımından oldukça ünlüdür. Saray yolu üzerinde bulunan hipodrom ise dünyanın en ilgi çekici mekânlarından biri olup oyun ve yarış alanıdır. Yolun kenarlarında en usta heykeltıraşların, benzerini yapmaktan acziyet hissedecekleri mükemmellikte insan, at ve aslan heykelleri yer alır. Sarayın içinde son derece ilgi çekici pek çok sanat eseri bulunmaktadır.”³²

İbn Battûta Bizans sarayını bizzat görmüş olması bakımından özel bir önem taşımaktadır. İbn Battûta sarayda imparatorun huzuruna kabul edilmesini şöyle anlatmaktadır: İstanbul’a varışımızın dördüncü günü Beylûn Hatun Hintli Sünbül adlı hizmetkârını yanımıza gönderdi. Sünbül elimden tutarak bizi imparatorun sarayına götürdü. Dört büyük kapıdan geçtik. Her birinde silâhlı muhafızlar nöbet bekliyordu. Beşinci kapıya geldiğimizde Sünbül beni orada bırakıp içeriye süzüldü. Az sonra yanında dört Rum muhafızla geri döndü. Onlar üzerimde bıçak vb. aletler olmasın diye beni baştan aşağı aradılar. Kapıdaki kumandan bu uygulamanın herkese yapıldığını belirterek şöyle dedi: “Şehirli ya da köylü, akraba ya da misafir, imparatorun huzuruna çıkan herkes böyle

bir aramadan geçirilir.” Kontrol bittikten sonra kapı açıldı ve dört muhafız eşliğinde duvarları mozaikle süslü geniş bir salona girdik. Bu mozaiklerde hayvan ve manzara resimleri vardı. Salon, ortasındaki fiske ve etrafındaki ağaçlarla şahane bir görüntü arz ediyordu. Sağda solda insanlar sükûnet içinde ayakta duruyor, kimse kimseyle konuşmuyordu. Salonun tam ortasında âdetâ heykel gibi duran üç görevli vardı. Onlar beni dört muhafızdan teslim aldılar ve ileride duran protokol memurunun işaretleriyle öne çıkarttılar. Onlardan biri yahudiydi. Bana kendisinin aslen Suriyeli olduğunu ve burada tercümanlık yaptığını söyledikten sonra şöyle dedi: “Sakin böyle davranmalarından ürkme. Buraya her gelene adet gereği böyle davranılır.” Tercümana imparatoru nasıl selâmlayacağımı sordum. “Selâmün aleyküm dersin yeter! Onlar bu selâmı anlarlar” dedi. Biraz ilerledikten sonra muazzam kubbeli kabul salonuna geldik. İmparator tahtına oturmuştu, Beylûn Hatun’un annesi olan hanımı da onun yanında bulunuyordu. Hatun ve kardeşleri ise taht seviyesinin biraz altında yerlerini almışlardı. İmparatorun sağ yanında altı, sol ve arka tarafında da dörder silahlı muhafız duruyordu. İmparatoru tam selâmlayacaktım ki, heyecanımın geçmesi için oturmamı işaret bu yurdu. Ben biraz oturduktan sonra önüne çıkarak selâm verdim. Bana tekrar oturmamı işaret ettiyse de ben ayakta durmayı tercih ettim. İmparator bana Kudüs, Kubbetü-s-sahre, el-Halîl, Beytlehem (Beytülâhm), Dımaşk, Mısır, Irak ve Anadolu gibi yerler hakkında sorular sordu. Ben de gereği gibi cevaplar verdim. Daha önce bahsettiğim yahudi aramızda tercümanlık yapıyordu. Verdiğim bilgi ve cevaplardan memnun kalan imparator güzel bir şekilde ağırlanmamı emretti. Bana bir hil’at giyirdiği gibi koşu takımları mükemmel bir at ve hükümdarların başında taşınan, aynı zamanda eman alameti olan bir şemsiye (mizalle=çetr) verilmesini emretti. Ayrıca isteğim üzerine şehir gezisinde bana rehberlik edecek bir görevli tayin etti. Bu hususlar, âdet olduğu üzere davul, zurna ve borazanlarla halka duyuruldu. İbn Battûta bir dostluk ifadesi olarak özellikle Özbek Han’ın ülkesinden gelen Türklere iyi davranıldığını bir not olarak kaydetmektedir.

İstanbul’un çok büyük bir şehir olduğunu belirten İbn Battûta imparator sarayının şehrin tepesinde yer aldığını, tepenin çok kuvvetli surlarla çevrili olup özellikle deniz tarafından kimsenin tırmanmasının mümkün olmadığını söyler.³³

Arap-İslâm kaynaklarında Bizans’a yönelik diplomasi faaliyetlerinden bahsedilirken elçilerin Bizans sarayı hakkındaki izlenimlerine de yer verilmektedir. Bu elçiliklerden biri Hz. Ebû Bekir dönemine aittir. Hz. Ebû Bekir halifeliğinin ilk yılındaki irtidat olaylarını bastırıp iç huzuru sağladıktan sonra ertesi yıl (12/633) İmparator Herakleios’u dine davet amacıyla Hişâm b. As, Ubâde b. Sâmit ve Nuaym b. Abdullah’tan

oluşan³⁴ bir elçilik heyeti gönderir. Rivayetlere göre, elçiler öncelikle Dimaşk'a gider ve burada Gassânî Emîri Cebele b. Eyhem'le görüşür. Cebele'nin elçisi eşliğinde İstanbul'a giden heyet, İmparator Herakleios tarafından kabul edilir. mor/erguvânî (el-humretü, ahmer) rengin hâkim olduğu Bizans sarayının görkemi, imparatorun ipek kumaşlarla bezenmiş altın tahtı ve kıymetli mücevherlerle süslü altın tâcı elçilerin dikkatini çeker. Herakleios, elçilerden temel dinî inançları, ibadet ve âdetleri hakkında bilgi alır. Heyet üç gün boyunca elçilere mahsus bir misafirhanede ağırlandıktan sonra kıymetli hediyelerle saraydan uğurlanır. Bu arada imparator bir gece elçilere, özel bir bölümdeki yaldızlı büyük bir sandığın çekmecelerinde özenle saklanan bir çok peygambere ait ipek kumaş üzerine işlenmiş resimler gösterir.³⁵

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el- Mansûr'un (754-775) kâtibi olup edebiyat ve belâgatı ile tanınan Umâre b. Hamza'nın anlattıkları, elçilerin bazan Bizans sarayında imparator tarafından kabul edilmeden önce yaşadıkları korku dolu anlara işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/902) rivayetine göre iki ülke ilişkilerinin gergin olduğu bir dönemde halifenin savaş tehdidini içeren mektubuyla İmparator V. Konstantinos'a (741-775) gönderilen Umâre, saraya varmadan önce üç yerde bekletilmiş ve her defasında bir sonraki yere geçebilmek için ilgili makamlardan gelecek izni beklemek zorunda kalmıştır. Bu şekilde saraya ulaşan Umâre sonrasını şöyle anlatmaktadır: Sarayda ilerlerken bir salona vardığımda geçmem gereken yolun her iki tarafında kükreyen birer aslanın durduğunu gördüm. Öyle korktum ki içimden, "Kesin ömrümün sonu geldi" diye düşündüm. Buna rağmen devam ettim. Aslanların yanına vardığımda sakinleştiler, ben de aralarından yürüdüm. Diğer salona geçtiğimde salonun ön tarafında benim hizamda karşılıklı olarak inip kalkan iki kılıç gördüm. Öyle ki aralarından bir sineğin dahi geçmesi mümkün değildi. "Beni arlanlardan kurtaran Allah kılıçlardan da kurtarır" diyerek ilerledim. Kılıçlara yaklaştığımda durdular; ben de yoluma devam ettim. Sonunda imparatorun kabul salonuna ulaştım. Bu salon o kadar büyüktü ki, imparator neredeyse gözüküyordu. Biraz ilerleyince kırmızı bir duman etrafımı kapladı. Önümü göremediğim için olduğum yerde kaldım. Duman kaybolunca ilerlemeye devam ettim. Ancak bu defa da yeşil bir duman ortalığı kapladı. Ben de oturup bekledim. Biraz sonra duman açılınca ilerleyerek imparatorun huzuruna vardım. İmparatoru selâmladıktan sonra halifenin mektubunu takdim ettim. İmparator oturmamı emretti ve tercüman aracılığıyla halife ve ülkenin durumu hakkında sorular sordu. Görüşmemiz bitince misafirhanede ağırlanmam için emir verdi." Rivayete göre imparatorun isteği üzerine onunla tekrar bir araya gelip birlikte sarayı ve çevresini gezen Umâre bir ara uygun bir fırsat yakaladığında imparatora kendisine korkulu anlar yaşatan protokolün sebebini sorar. İmparator da

bütün açıklığıyla Bizans sarayına gelen yabancı elçilerin kalplerine korku salmak için böyle bir yola başvurduklarını ifade eder.³⁶

Bizans sarayından gelen esir değişimi ve fidye görüşmelerine dair teklife olumlu cevap vermek üzere Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah tarafından 246 (860) yılında İstanbul'a gönderilen Nasr b. Ezher'in izlenimleri kaynaklara şu şekilde yansımıştır: "Üzerimde resmî kıyafetim, sarığım, kılıcım ve hançerimle Bizans sarayına vardım. Ancak benim bu şekilde saraya girmeme müsaade edilmedi. Ben de izin verilmediği takdirde geri döneceğimi söyledim ve döndüm. Beni yolda ikna edip çevirdiler. Daha sonra İmparator III. Mikhail adına devlet işlerini yürütmekte olan dayısı Bardas (caesar) tarafından kabul edildim. Bardas yüksek bir taht üzerinde oturuyordu. Etrafında devlet erkânı ayakta beklemekteydi. Benim için hazırlanan yere oturdum ve hediyelerimi takdim ettim. Hediyeler arasında 1000 kutu misk, ipek elbiseler ve nadir bulunan çeşitli eşyalar vardı. Bardas'ın yanında üç tercüman bulunuyordu. Tercümanlara benim sözlerime herhangi bir ilavede bulunmamalarını tembih ettim. Görüşmeden sonra Bardas'ın emri üzerine saraya yakın bir yerde misafir edildim. Esir mübadelesi için uzun müzakerelerden sonra anlaşmaya vardıklarını belirten Nasr b. Ezher, daha sonra III. Mikhail'le de bizzat görüşür. Onun bu görüşme ile ilgili bazı notları şöyledir: "İmparatora dayısı ile yaptığımız anlaşmanın kendisi için de bağlayıcı olduğunu söyledim. Başı ile "evet" diye tasdik etti. Zaten ben Bizans'a gidip oradan döndüğüm süre içerisinde onun bir kelime dahi konuştuğunu duymadım. Sadece tercüman ona sözlerimi aktardığında başıyla "evet" veya "hayır" diye işaret ediyordu. Olumlu geçen görüşmelerden sonra huzurundan ayrıldım.³⁷

Bizans sarayı hakkındaki tarihi rivayetlerin bir kısmı sarayda, imparatorun huzurunda müslüman din âlimleriyle hıristiyan din adamları arasında gerçekleşen bazı dinî konular etrafındaki tartışmalarla ilgilidir. Bunun bir örneğini ünlü Eş'arî kelamcısı ve Mâlikî fakihi Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013) teşkil etmektedir. Bâkılânî, Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (978-983) tarafından Bizans makamlarıyla esir değişimi ve çeşitli konuları görüşmek üzere gönderilen bir heyetin başkanı olarak İstanbul'a gider. Hatırlatmak gerekir ki, bu sıralarda İmparator II. Basileios'a (976-1025) karşı isyan eden General Bardas Skleros Adudüdevle'ye sığınarak yardım istemiş, bunun üzerine II. Basileios da Adudüdevle'ye elçi gönderip Bardas'ın iadesi talebinde bulunmuştu³⁸. Rivayete göre Adudüdevle'nin cevabî mektubuyla birlikte Bâkılânî, İmparator II. Basileios'un sarayına vardığında protokol görevlisi elçilik heyetinden sarıklarını ve ayakkabılarını çıkarmalarını, aksi takdirde imparatorun huzuruna kabul edilemeyeceklerini belirtir. Bunun üzerine Bâkılânî: "Ben bu taleplerinizin hiç birini yerine getiremem. Eğer razı

oluyorsanız bu kılık kıyafetimle huzura girerim; değilse hükümdardan getirdiğim mektubu okuyun, cevabını yazın, biz de alıp dönelim” der. Durum imparatora iletilince imparator Bâkılânî’den bu protokole tepkisinin sebebini sormalarını ister. Bâkılânî “kendisinin bir ilim adamı olduğunu, protokol gereği de olsa istenen şeyleri küçültücü bulduğunu, hiçbir hükümdarın da elçisinin küçük düşürülmesini normal karşılamayacağını, Allah’ın İslâm’la şereflendirip yücelttiği bir müslüman olarak böyle bir uygulamayı kabul edemeyeceğini” belirtir. Bâkılânî’nin cevabı imparatora iletilince imparator, elçi heyetinin oldukları gibi kabul edilmesini ister. Aynı rivayete göre Bâkılânî imparatorun huzuruna çıkmak üzere götürülürken ancak eğilerek geçilebilecek yükseklikte bir kapı ile karşılaşır. Bunun aşağılama amaçlı olduğunu sezen elçi, arkasını dönerek içeri girmek suretiyle bu tuzağı aşmış olur. Bâkılânî, imparatorun huzurunda, protokol kuralları olarak belirtilen hususlara karşı tepkisinin onun şahsına yönelik olmadığını, kendisinin şahsiyetli bir ilim adamı olarak böyle davrandığını, hatta aynı durumla kendi ülkesinde karşılaşırsa da aynı tepkiyi göstereceğini belirtince imparator onun değerini takdir edici ifadeler kullanır. Bizans sarayında İmparator II. Basileios’un huzurunda İstanbul Patriği II. Nikholas (Chrysoberges, 979-991) dahil ileri gelen din adamlarının katıldığı bir tartışma düzenlenir. Bu arada elçilerin onuruna verilen yemekte Bâkılânî, domuz eti gibi müslümanlar açısından sakıncalı yiyeceklerin bulunmasından endişe ettiğini belirtince yetkililer tarafından kendisine sofrada ve yemekte müslümanlar açısından sakıncalı olabilecek hiçbir yiyeceğin bulunmadığı kesin bir dille ifade edilir. Bâkılânî Bizans sarayında İmparator II. Basileios ve hıristiyan din adamlarıyla teslis inancı, Hz. İsa’nın durumu, Hz. Peygamber’in işaretleriyle ayın ikiye ayrılması mucizesi (inşikâku’l-kamer), hıristiyan din adamlarının evlenmemesi, Hz. Meryem ve Hz. Âişe’nin şahsiyeti gibi konularda seviyeli ve başarılı tartışmalar yaparak Bizanslılar’ın takdirini kazanır ve imparatorun ikramına mazhar olarak ülkesine döner.³⁹

Arap kaynaklarında yer alan Bizans kadınlarının güzelliğine dair ifade ve rivayetler Bizans sarayı hakkındaki anlatımlar arasında da yer bulmuştur. Bunun örneklerinden biri meşhur Endülüs tarihçisi Makkarî’nin gerçekten adına uygun bir şekilde Endülüs tarihinden yapraklar/esintiler ihtiva eden *Nefhu’t-tîb min gusni’l-Endelüs er-ratîb* adlı eserinde İbn Hayyân’dan nakledilir. Rivayet Endülüslü edip ve şair Yahyâ b. Hakem’le ilgilidir. Yakışıklılığından dolayı “el-Gazâl” lakabıyla bilinen Yahyâ b. Hakem, edebî kabiliyeti ve bilgisi ile Endülüs sarayında kâtip olarak görev alır ve II. Abdurrahman’ın (822-852) yakın çevresine girer. Endülüs hükümdarı tarafından Bizans sarayına, muhtemelen İmparator Theophilos’a (829-842) elçi olarak gönderilen Gazâl, kişiliği, davranışları ve diplomatik becerisiyle imparatorun yakın dostluğunu da

kazanır. Rivayete göre bir gün Gazâl, imparatorla sohbet ederken imparatorun hanımı süslü giysileri ve taklarıyla içeri girer. Kaynağın ifadesine göre imparatoriçe adeta doğan güneşi andırıyordu. Öyle ki, Gazâl gözlerini ondan alamıyor, hatta imparatorun sözlerine kulak veremiyordu. Durumun farkına varan imparator tercümanı aracılığıyla Gazâl'a dikkatinin niçin dağıldığını sordu. Elçi bütün açık yürekliliğiyle şöyle cevap verdi: "İmparatoriçenin güzelliğinden gözlerim kamaştı. Ben hayatımda böyle bir güzellik görmedim." Kaynağımız elçinin bu samimi iltifatlarından hem imparator hem de imparatoriçenin memnun kaldığını ilâve eder.⁴⁰

İslâm kaynaklarında Bizans sarayının zenginliğine işaret eden rivayetlerden bir kısmı imparatorlara mahsus eşyalar ve onlar tarafından İslâm hükümdarlarına gönderilen hediyelere dair anlatımlarda kendisini gösterir. Bu bağlamda XI. yüzyıl müelliflerinden Reşîd b. Zübeyr'den bahsetmek gerekir. Reşîd b. Zübeyr değerli eşyalar, mücevherler ve hediyelere dair *ez-Zehâir ve't-tuhaf* adlı müstakil bir kitap yazmış, tek nüsha halinde günümüze ulaşan eser, Muhammed Hamîdullah tarafından neşredilmiştir. Bu eserde Bizans imparatorları ve çeşitli dönemlerde imparatorlar ile İslâm hükümdarları arasındaki hediyeleşmelere dair bilgiler başlı başına bir çalışma konusu olabilecek mahiyettedir. Reşîd b. Zübeyr'in 463 (1070-1071) yılında İstanbul'dan dönen Ebü'l-Fazl İbrâhim b. Ali el-Kefertâbî'den naklettiğine göre İmparator Romanos Diogenes bir tören sırasında oldukça zor taşınabilen ağır bir elbise giyiyordu. Elbisenin üzerinde her biri bir miskal ağırlığında olan 30.000 inci tanesi işlenmişti. Bu paha biçilemez elbisenin yeryüzünde bir benzeri bilinmemekteydi. Aynı esere göre Bizans imparatorlarının kendi ülkesinden insanları ve yabancı elçileri kabul ettiklerinde taktıkları, değerli mücevherlerle süslü altın tacı, ayrıca düşmana karşı zafer kazanıp döndüklerinde taktıkları başka bir tacı bulunmaktaydı. İmparatorluk tahtı, altından olup göz kamaştırıcı mücevherlerle süslüydü. İmparatorlar her ikisi mor (huffâni ahmerâni) olan pabuçlar giyerlerdi. Bu sadece imparatorlara mahsus olup ondan alt makamda olanların pabuçlarının biri mor/kırmızı, biri de siyah olurdu.⁴¹ Reşîd b. Zübeyr'in rivayetine göre İmparator I. Romanos'un (Lakapenos, 920-944) 326 (938) yılında Halife Râzî-Billâh'a (934-940) gönderdiği mektup ve hediyeler oldukça dikkat çekiciydi. Kaynağa göre aslı altın harflerle tercümesi ise gümüş harflerle yazılan mektupta hediyelerin dökümü de yapılmaktaydı. Aralarında çok kıymetli elbise çeşitleri, değerli taşlarla süslü altın ve gümüş kadehlerin yer aldığı bu hediyeler hakkında ayrıntıya girmeden şu kadarını söylemekle yetinelim ki, eserde bu hediyelerin dökümü ve tavsifi üç sayfadan fazla yer tutmaktadır.⁴²

Müslüman Araplar'ın İstanbul Seferleri

Arap-İslâm kaynaklarında Bizans başkenti İstanbul hakkındaki rivayetlerden bir kısmı şehrin müslümanlar tarafından fethedileceğine dairdir. Hadis kaynaklarında yer alan rivayetlere göre Hz. Peygamber, "İstanbul muhakkak fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne güzel kumandan, onu fetheden asker ne güzel askerdir"⁴³ buyurarak fethi müjdelemiştir. Yine Hz. Peygamber, "ilk deniz savaşına katılacak askerlerin ve Kayser'in şehrini fethetmek üzere sefere çıkan ilk orduların başlanacağını"⁴⁴ haber vermiştir. Dikkat çekicidir ki, bu ikinci rivayet Hz. Osman zamanında (644-656) katıldığı Kıbrıs seferinde şehit düşen ve bugün Larnaka şehri dışındaki Hala Sultan Türbesi'nde yatmakta olan Hz. Peygamber'in süthalası Ümmü Harâm bint Milhân (ö. 27/647) tarafından nakledilmektedir. Aynı rivayete göre Ümmü Harâm'ın sorusu üzerine Hz. Peygamber, kendisine, ilk deniz seferine katılacağını, ancak İstanbul seferinde bulunamayacağını ifade etmiştir. Diğer bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber Konstantiniyye ve Roma'nın fethedileceğini belirtmiş, hangisinin daha önce fethedileceğine dair bir soruya da "Önce Kayser'in şehri fethedilecektir" cevabını vermiştir.⁴⁵ Esasen hadis kaynaklarındaki rivayetlere bakılırsa müslümanlar daha Hz. Peygamber'in sağlığında Bizans ve Sâsânî topraklarının fethedileceğine inanmakta idiler. Çünkü Hz. Peygamber Bizans ve Sâsânî imparatorlarını kastederek "Kisrâ ve Kayser'in hazinelerinin müslümanların eline geçeceğini ve Allah yolunda sarfedileceğini" haber vermekteydi.⁴⁶

İslâm tarih kaynaklarında Bizans'a yönelik seferler arasında İstanbul kuşatmaları ayrı bir yer tutar. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar, izah edilmesi güç bir hızla gerçekleştirdikleri fetih harekâtı neticesinde, Bizans'ın uzun yıllar dönemin diğer süper gücü Sâsânîler'e karşı korumak için mücadele verdiği Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'yı almayı başardılar. Bu arada başkent Medân'i fethedip Sâsânî İmparatorluğu'nun varlığına da son verdikten sonra gözlemini Bizans'ın elinde kalan Anadolu'ya ve hatta imparatorluk merkezi İstanbul'a çevirdiler. Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesiyle Orta ve Doğu Akdeniz'in doğu ve güney sahillerine tamamen sahip olan müslümanlar, özellikle Bizans donanmasına karşı bir deniz gücü hazırlama gereğini duydular. İslâm donanması kısa sürede önemli başarılar imza attı. 28 (649) yılında Suriye Valisi Muâviye b. Ebû Süfyân bir Kıbrıs seferi düzenledi ve adayı barış yoluyla ele geçirdi. 32 (652) yılında 200 gemiden oluşan bir filo Suriye'den Sicilya adasına vardı, aynı yıl Rodos'a bir sefer yapıldı. Kısa bir süre sonra 34 (655) yılında Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh kumandasındaki İslâm donanması Antalya'nın Finike ilçesi açıklarında 500 gemiden oluşan Bizans donanmasını ağır bir mağlubiyete uğrattı. Gemilerin çokluğundan dolayı

Zâtü's-savârî adıyla tarihe geçen ve ilk büyük Bizans-Arap deniz savaşı olarak bilinen bu savaşta Bizans donanmasına kumanda eden İmparator II. Konstans (641-668), Bizans kaynağı Theophanes'in ifadesine göre tebdîl-i kıyafetle kaçarak kurtulabildi. Dikkat çekicidir ki Theophanes, Zâtü's-savârî savaşında müslümanların asıl hedefinin İstanbul olduğunu söylemektedir.⁴⁷

Burada kaynaklardan hareketle İstanbul seferlerinden kısaca bahsetmek faydalı görülmektedir. Müslüman Araplar tarafından Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a düzenlenen dört askerî sefer söz konusudur. Bunlardan üçü Emevîler döneminde, dördüncüsü ise Abbâsîler'in ilk döneminde gerçekleşmiştir.⁴⁸ Emevîler zamanında yapılan üç İstanbul kuşatmasından ikisi Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680), üçüncüsü ise Süleyman b. Abdülmelik (715-717) döneminde olmuştur.⁴⁹

Suriye valiliği sırasında gerek ülke içinde gerekse Bizans'a karşı izlediği siyasetiyle adından en çok bahsedilen şahıslardan biri haline gelen Muâviye b. Ebû Süfyân, halife olduktan sonra gücünü daha da arttırdı. Valiliği döneminde iç siyasî problemler sebebiyle ara verdiği Bizans'a yönelik kara ve deniz seferlerine halifeliğinin henüz ilk yıllarında tekrar başladı ve aralıksız sürdürdü. Öyle anlaşılıyor ki, ana gayesi Bizans başkenti İstanbul'u almaktı.

Muâviye 48 (668) yılında Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî kumandasında bir orduyu İstanbul üzerine gönderdi. Kadıköy'e kadar ulaşan ve kışı burada geçiren Fedâle, Muâviye'den yardım isteyince Süfyân b. Avf kumandasında büyük bir ordu hazırlandı. Süfyân Malatya, Kayseri, Amoriyon ve Eskişehir güzergâhını takip ederek İstanbul'a ulaştı. Muâviye, oğlu Yezîd'in de orduya katılmasını istemiş ancak o, sefere gönülsüz olduğu için ağırdan almıştı. Bu arada Kadıköy'deki orduların hastalık ve açlık sıkıntısıyla karşı karşıya olduğu haberini alan Muâviye, Yezîd'e derhal hareket emri verdi. Yezîd'in ordusunda Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyûb el-Ensârî (Hâlid b. Zeyd) gibi meşhur sahâbîler bulunuyordu. Yezîd 49 (669) yılında emrine verilen destek kuvvetlerinin başında sefere çıktı ve İstanbul'a ulaşarak kuşatmaya katıldı. Kuşatma bahar mevsimi boyunca devam etti. Ancak erzakın tükenmesi ve açlık sebebiyle sonuç alınmadı. İslâm orduları yaz mevsiminde kuşatmayı kaldırıp geri dönmek zorunda kaldılar. Başarısızlıkla sonuçlanan bu ilk kuşatma⁵⁰ sırasında müslümanlar çok sayıda şehit verdiler. Hz. Peygamber'i, Medine'ye hicretinden sonra yedi ay süreyle evinde misafir etmiş ve ileri yaşlarda olmasına rağmen bu sefere katılmış olan meşhur sahâbî Ebû Eyyûb el-Ensârî kuşatma sırasında hastalanarak vefat etti ve surların dışında bir yerde defnedildi.⁵¹

Birinci kuşatmanın üzerinden fazla zaman geçmeden yine Muâviye döneminde İslâm ordularının İstanbul'u ikinci defa kuşattıkları görülmektedir. Kıbrıs, Rodos, Kos ve Khios (Sakız) adalarından sonra 670 yılında Bizans başkentinin çok yakınındaki Kyzikos (Kapıdağ) yarımadasını ele geçirmek suretiyle harekât için önemli bir üs elde etmiş olan Emevî orduları, 672'de İzmir'e (Smyrna) girdikten iki yıl sonra 674 yılının ilkbaharında İstanbul surlarına dayanmıştı. Müslüman Araplar 678 yılına kadar dört yıl süreyle İstanbul'u kuşatma altında tuttular.⁵² Çarpışmalar ilkbaharda başlayıp yaz mevsimi boyunca devam etmekte ve İslâm askerleri kışın Kapıdağ yarımadasına çekilmekteydi. Ancak sonuç yine müslüman Araplar'ın aleyhine oldu. Bunda Bizans'ın sahip olduğu "grejuva" diye bilinen Grek ateşinin önemli bir payı vardır.⁵³ İslâm donanması Suriyeli Kallinikos tarafından icad edilen ve su üzerinde de yanabilen Rum ateşine sahip Bizans karşısında ağır kayıplar verdikten sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Kurtulabilen gemiler de geri çekilme sırasında Pamphlia (Antalya) sahilinde fırtınaya yakalandı ve çok az kısmı sağ salim dönebildi.

Muâviye'nin ölümünden sonra iç karışıklıklardan dolayı bir süre diğer cephelerdeki fetihler gibi Bizans ve İstanbul seferlerine de ara verildi. Fetih hareketindeki bu duraklama Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) iç savaşları sona erdirip birliği temin etmesine kadar sürdü. Abdülmelik'ten istikrarı sağlanmış, güçlü bir devlet devralan oğlu Velîd b. Abdülmelik (705-715) fetih harekâtını yeniden başlattı. Nitekim onun zamanında İslâm orduları batıda Endülüs'ü fethedip Fransa sınırlarına dayanırken doğuda Mâverâünnehir'i aldılar ve Hindistan içlerine kadar ulaştılar. Anadolu'da da önemli zaferler kazandılar. Velid b. Abdülmelik Bizans başkenti İstanbul'u da almak için sefer hazırlıklarına başladığı sırada öldü.

Velid b. Abdülmelik'in ölümü üzerine Emevî tahtına kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (715-717) çıkmış ve öteden beri hazırlıkların yapıldığı İstanbul seferini başlatmak bu halifeye kalmıştı. Halife Süleyman, kardeşinin gerçekleştirmediği İstanbul seferine büyük önem verdi. Bu maksatla Bizans sınırına yakın bir merkez olan Dâbık'a geldi ve ordunun genel kumandanlığını dönemin meşhur kumandanlarından kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'e verdi. Donanma komutanlığına da Ömer b. Hubeyre'yi tayin etti. Taberî'ye göre halife, kardeşi Mesleme'ye şehri fethetmeden dönmemesi emrini vermişti.⁵⁴ Ortaçağ tarih kaynaklarının verdikleri rakamlara ihtiyatla yaklaşmak gerektiği hususu gözardı edilmeksizin sadece bir fikir vermek üzere belirtilmelidir ki, bazı kaynaklarda Mesleme'nin emrinde 120.000 asker bulunduğu, Ömer b. Hubeyre kumandasındaki donanmanın da 1000 gemiden oluştuğu rivayet edilmektedir.⁵⁵

Mesleme, Ömer b. Hubeyre komutasındaki donanmanın da yardımıyla 99 yılı başlarında (Ağustos 717) İstanbul'u kuşattı. Böylece Bizans başkenti müslümanlar tarafından üçüncü kez kuşatılıyordu. Bu arada İmparator III. Theodosios'a karşı iktidar mücadelesi veren Leon başarılı olmuş ve III. Leon olarak Bizans tahtına çıkmıştı.⁵⁶

İstanbul'u fethetmeden geri dönmeme kararında olduğu anlaşılan Mesleme çeşitli aralıklarla gönderilen destek kuvvetleriyle birlikte bir yıl boyunca başkenti kuşatma altında tuttu. Ancak, lodos sebebiyle limandan ayrılan erzak ve malzeme gemilerinin Bizans askerleri tarafından grejuva ateşiyle yakılması, kış mevsiminin çok sert geçmesi, şiddetli fırtınalar neticesinde birçok savaş gemisinin kayalara çarparak parçalanması, İslâm donanmasındaki hıristiyan tayfaların isyan edip ele geçirdikleri gemilerle İstanbul'a gelerek imparatora gemilerin yerlerini haber vermeleri üzerine erzak dolu bu gemilerin yakılması, İslâm ordusunda kıtlık ve açlığın baş göstermesi gibi olumsuz sebeplerle başarıya ulaşamamıştır. Bu arada Süleyman b. Abdülmelik'in ölümü üzerine halife seçilen Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) emriyle kuşatma kaldırıldı (100/718) ve Mesleme geri dönmek zorunda kaldı.⁵⁷

Kaynaklarda Mesleme'nin bu kuşatma sırasında İstanbul'da bir cami yaptırdığı kaydedilir. İbnü'l-Fakîh (289/902) ve Şeyhürrabve ed-Dımaşkî (ö. 727/1327?) gibi müellifler bu camiden bahsederler.⁵⁸ Ayrıca bu caminin Abbâsî, Fâtımî, Eyyûbî ve Memlûkler'le Bizans arasında yapılan anlaşmalarda özellikle hutbenin hangi halife adına okunacağı hususunda gündeme geldiği görülmektedir.⁵⁹ Dikkat çekicidir ki, İmparator Konstantinos Porphyrogenitus'un (913-959) yazdığı / yazdırdığı *De Administrando Imperio* adlı eserde de Mesleme'nin isteği üzerine İstanbul'da bir cami yaptırıldığı hususu teyit edilmektedir.⁶⁰ Öte yandan X. yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî'ye (ö. 380/990?) göre Mesleme'nin isteği üzerine imparator, kendi sarayının karşısında müslüman esirler için Dârü'l-balât diye bilinen bir konak yaptırmıştır.⁶¹

Müslüman Araplar tarafından gerçekleştirilen dördüncü ve son İstanbul seferi ilk dönem Abbâsî halifelerinden Mehdî-Billâh (775-785) zamanına rastlamaktadır. Mehdî-Billâh 165 (781-782) yılında oğlu Hârûn'u dönemin ünlü komutanlarıyla birlikte büyük bir ordunun başında⁶² İstanbul üzerine gönderdi. Hârûn yol üzerinde karşılaştığı bazı karşı koymaları bertaraf ederek Anadolu yakasında Üsküdar'a kadar geldi. Bu sırada IV. Leon'un ölümünden sonra Bizans'ta devlet işlerini tahtın vârisi henüz on yaşındaki VI. Konstantinos (780-797) adına annesi Irene (müstakil saltanatı 797-802) yürütmekteydi. Irene yeni iktidar değişikliği sonrasında ortaya çıkan taht mücadeleleri yüzünden Hârûn'a elçiler göndererek barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. Üç yıl süreli bu anlaşmaya göre Irene, Abbâsî Devleti'ne yılın nisan ve haziran

aylarında 70.000 dinar ödemeyi kabul etmekteydi. Ayrıca Hârûn'un isteği üzerine dönüş yolunda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere pazarların kurulmasını ve yol göstermek için rehberler tayin edilmesini de üzerine alıyordu. Bundan başka Irene altın, gümüş ve bir takım değerli hediyeleri Mehdî'ye takdim etmek üzere bir elçisini de Hârûn'la birlikte Bağdat'a gönderiyordu.⁶³

Edebiyatta İstanbul

İstanbul gerek Ortaçağ'ın en önemli şehirlerinden biri olması, gerekse müslüman Araplar'ın şehre yönelik seferleri ve kuşatmaları sebebiyle Arap edebiyatına da yansımış, bazı destan, hikâye ve masallardaki sahnelerde İstanbul'a yer verilmiştir. Arap kahramanlık hikâyelerinin en güzel örneklerinden biri kabul edilen Antere kıssasında İstanbul önemli bir yer tutar. Sevgilisi Able ile evlenebilmek uğruna birçok kahramanlıklar gösterdiği için şöhreti İstanbul'a ulaşan Antere, özellikle bir süre üstlendiği Suriye hükümdarlığı sırasında Bizans'a verdiği destek sebebiyle İstanbul'a davet edilerek imparator tarafından görkemli törenlerle karşılanır ve ağırlanır. İmparatorun oğlu Herakleios'la birlikte çıktığı seferde Frank krallığını Bizans'a bağlayan, Avrupa ve Kuzey Afrika'da elde ettiği başarılarla şöhreti dilden dile dolaşan Antere, fetihlerin ardından muzaffer bir kumandan olarak İstanbul'a döner. Burada görkemli törenlerle karşılanır ve kendisini, şanına layık bir şekilde atını mahmuzlamış haliyle gösteren büyük bir heykeli dikilir.⁶⁴

Binbir gece masallarının en uzun bölümünü teşkil eden Ömer en-Nu'mân (Ömer b. Nu'mân) destanının temel konusu bir İstanbul seferidir. Bizans imparatoru Efrîdûn ile Kayseri Kralı Hardûb'un tertip ettikleri bir entrika neticesinde Bağdat (veya Dımaşk) Hükümdarı Ömer en-Nu'mân, Rum asıllı Zâtüddevâhî (felâketler anası) tarafından zehirlenerek öldürülür. Bunun üzerine Ömer'in oğulları Şarkân ve Dav'ülmekân babalarının intikamını almak için ordularıyla İstanbul seferine çıkarlar. İstanbul'u dört yıl süreyle kuşatan Arap orduları, şehri almaya muvaffak olamazsa da Bizans'a büyük kayıplar verdirerek geri döner.⁶⁵

Kısaca Zülhimme veya Zâtülhimme diye bilinen Sîretü'l-Emîre Zâtü'l-Himme destanında ise müslüman Araplar'ın şehrin fethiyle ilgili rüyası nihayet gerçekleşmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, gerçekte yüzlerce kilometre yol katederek binbir güçlkle İstanbul surları önüne gelen, ancak burada büyük kayıp ve hayal kırıklıklarıyla geri dönmek zorunda kalan Araplar, halk muhayyilesinin ürünü olan bu destanda surları aşmayı başarmışlardır. Destan temelde Emevîler döneminden itibaren Abbâsî Halifesi Vâsık-Billîh döneminin (842-847) sonuna kadar Arap-Bizans savaşları ve bu arada Kays kabilesinin iki önemli kolu olan Benî Kilâb

ile Benî Süleym arasında öteden beri sürüp giden mücadeleler etrafında şekillenmiştir. Destanda Zâtülhimme gibi hayalî kahramanların yanı sıra Bizans mücadelesinin ünlü isimlerinden Mesleme b. Abdülmelik (ö. 120/738) ve Türkler arasında Battal Gazi diye bilinen Abdullah el-Battal (ö. 122/740?) gibi gerçek şahsiyetlerin adlarına da yer verilmektedir. Oldukça uzun olan destanda müslüman Araplar'ın bazen İstanbul'a giderek buradaki ayaklanmaları bastırmak veya dışarıdan gelen saldırıları püskürtmek suretiyle Bizans imparatorlarına yardımcı oldukları da görülmektedir. Öte yandan İstanbul kuşatmasına çıkan Halife Me'mûn'un (813-833) Franklardan yardım alan Bizanslılar tarafından esir alındığı haberleri üzerine Benî Kilâb kabilesi mensupları İstanbul önlerine gelip şehri kuşatırlar. Bizans imparatoru yakalanıp esir alınırken Me'mûn da esaretten kurtarılır. Arap kuvvetlerinin kumandasını ele alan müstakbel halife Mu'tasım (833-842), Battal'ın ricası üzerine imparatoru vergi karşılığında serbest bırakır ve Bağdat'a döner. Hikâyenin son kısmında Mu'tasım-Billâh döneminde Bizanslılar tarafından kurulan hain bir pususu neticesinde Arap askerleri büyük zayıat verir. Pusudan sadece halife, Battal, Zâtülhimme ve oğlu Abdülvehhâb ile birkaç yüz asker kurtulur. Bir müddet sonra vefat eden Mu'tasım'ın yerine Âbbâsî tahtına çıkan Vâsık-Billâh olayın intikamını almak için İstanbul seferine çıkar. Arap ve Bizans askerleri arasındaki çatışmalar sırasında Bizans imparatoru yakalanıp esir alınır. O güne kadar imparatorların canları vergi karşılığında bağışlandığı halde bu defa imparator öldürülür. Böylece İstanbul müslümanların eline geçer ve şehrin yönetimi Abdülvehhâb'ın oğluna bırakılır.⁶⁶

Tarih, coğrafya ve edebiyat gibi alanlara ait Arap-İslâm kaynaklarından aktarmaya çalıştığımız bu bilgi ve rivayetlerden açıkça anlaşılacaktır ki, Ortaçağ'ın belli başlı şehirlerinden biri olan İstanbul'un önemi müslüman Araplar tarafından öteden beri bilinmekteydi. İslâmiyet'in doğuşundan kısa bir süre sonra gerçekleşen fetihlerle birlikte Bizans başkenti de müslümanların başlıca hedefi haline gelmiş, bu amaçla İstanbul'a seferler düzenlenmiştir. Arap-İslâm kaynaklarında bazen mübalağa ve efsane unsurlarıyla karışık olmakla birlikte İstanbul kuşatmalarına, şehrin beşerî ve fizikî coğrafyasına dair bilgi ve rivayetlere yer verilmiştir. Müslüman Arap toplumlarında ortaya çıkan destan, hikâye ve masal gibi edebiyat ürünlerinde de İstanbul ile ilgili sahneler önemli yer tutmaktadır. Şüphesiz burada genel tasvirini yapmaya çalıştığımız bu rivayetlerin bilimsel kritiğinin yapılması, Bizans kaynakları ve hatta Latin, Süryânî, Ermeni vb. çağdaş kaynaklarla mukayeseli olarak incelenmesi, ayrıca tarih, coğrafya, sanat tarihi ve edebiyat gibi ilgili bütün ilim dallarından uzmanların katılacağı ortak çalışmalara konu edilmesi zarureti, yapılmış bazı değerli çalışmalara rağmen halen devam etmektedir.

Dipnotlar

- * TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM); İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ tarihi.
- 1 Müslüman Arap kaynaklarında İstanbul'a dair bilgi ve rivayetler aşağıdaki çalışmalarda da çeşitli açılardan ele alınmıştır: Semavi Eyice, "Bazı İslâm Yazarlarına Göre Fetih'den Önce İstanbul", *İstanbul Araştırmaları*, II (İstanbul 1997), s. 7-28; Casim Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans-Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004, s. 99-112; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* (ed. Feridun Emecen), İstanbul 2010, s. 149-174.
 - 2 Bazan el-Kustantîne şeklinde de kaydedilir (bk. İdrîsî, *Nüzheti'l-müşâtâk*, Beyrut 1409 1989, II, 763, 801-802, 894.
 - 3 Milâttan önce VII. yüzyılda bir Megara kolonisi olarak kurulduğu söylenen şehir, Megaralılar'ın kumandanı Byzas'a nispetle Byzantion adıyla anılmış ve daha sonra da Osmanlılar'a kadar çeşitli isimler almıştır (bk. Işın Demirkent, "İstanbul [Tarih]", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 205; Halil İnalçık, "İstanbul [Türk Devri]", *DİA*, XXIII, 220.
 - 4 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 104; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferîd A. Cündî), Beyrut 1990, IV, 395.
 - 5 Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1894, s. 136, 138, 146, 159; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. M. Reinaud-M. G. De Slane), Paris 1840, s. 212.
 - 6 Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 138-139.
 - 7 Yâkut, IV, 395.
 - 8 Yâkut, I, 250.
 - 9 Şeyhürrabve ed-Dımaşkî, *Nuhbetü'd-dehr fi acâ'ibi'l-berri ve'l-bahr* (nşr. M. A. F. Mehren), Saint-Petersbourg 1866, s. 259-60; ayrıca bk. s. 21, 143, 227-28, 241; ayrıca bk. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), Göttingen 1848, s. 409; Ebü'l-Fidâ, s. 32; fetihten önce gerek Türkler'in gerekse kendi dillerine uygun değişikliklerle Batılı bazı seyyahların şehrin adını İstanbul olarak kaydettiklerine dair bk. Afif Erzen, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", *Bellekten*, XVIII/69-72 (Ankara 1954), 131-154, 146-153.
 - 10 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1892, s. 119-127.

- 11 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1965, I, 320.
- 12 Ebü'l-Fidâ, s. 213.
- 13 meselâ bk. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, II, 248.
- 14 Bu kapının Pigis Kapısı (Silivri Kapısı) olduğu tahmin edilmektedir (bk. Semavi Eyice, "Bazı İslâm Yazarlarına Göre Fetih'den Önce İstanbul", *İstanbul Araştırmaları*, II (İstanbul 1997), ss.7-28, s. 9).
- 15 Hârûn b. Yahyâ'nın Hipodrum, imparatorluk sarayı ve büyük salona dair izlenimlerine az sonra yer verilecektir.
- 16 Semavi Eyice gerçekte bu at heykellerinin dört adet olduğunu, evvelce Hipodrom'da iken Ayasofya yanına taşındıklarını, daha sonra 1204 Haçlı işgali ve yağması sırasında Venedik'e götürüldüklerini, bugün St. Marco Kilisesi'nin cephe saçağında bulduklarını belirtmektedir (bk. Eyice, s. 10).
- 17 İbn Rüste, s. 119-127.
- 18 İdrîsî, II, 801-802.
- 19 Eyice, s. 22.
- 20 İbn Hurdâzbih, s. 104.
- 21 Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, I, 320.
- 22 Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, I, 320.
- 23 Yâkut, IV, 396; Kazvîni, s. 407.
- 24 Dımaşkî, s. 227.
- 25 İbn Battûta, II, 251.
- 26 İbn Battûta, II, 251, 254.
- 27 İbn Battûta, II, 254 (yeclisü bihâ kudâtühüm ve küttâbü devâvînihim).
- 28 İbn Battûta, II, 258.
- 29 İbn Hurdâzbih, s. 104; İbnü'l-Fakîh, s. 145.
- 30 bk. Metin Tuncel, "Akdeniz", *DİA*, II, 230; İdris Bostan, "Akdeniz", *DİA*, II, 231; ayrıca bk. Metin Tuncel, "Çanakale Boğazı", *DİA*, VIII, 200. Bütün bu izahlar çerçevesinde İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakîh'in ifadelerinden hareketle "Ortaçağlarda Marmara ve Ege denizlerinin bilinmediğini" söylemek isabetli gözükmemektedir. Adı geçen denizlerin bilindiğini, ancak Akdeniz içerisinde değerlendirildiğini dikkate almak gerekmektedir (krş. Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* [ed. Feridun Emecen], İstanbul 2010, s. 161).

- 31 İbn Rüste, s. 119-127.
- 32 İdrîsî, II, 801-802.
- 33 İbn Battûta, II, 251.
- 34 İbn Asâkir'deki rivayette Herakleios'a gönderilen heyet, Adî b. Kâ'b ve Amr b. Âs b. Vâil'le birlikte beş kişiye çıkarılmaktadır (*Târîhu Medîneti Dîmaşk* [nşr. Sekîne eş-Şehâbî], Beyrut 1986, XL, 155).
- 35 Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, Kahire 1960, s. 18, 19; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Futûh*, Beyrut, ts., I, 126-132; İbnü'l-Fakîh, s. 140-143; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Delâilü'n-Nübüvve* (nşr. M. Revvâs Kal'acî-A. Abbâs), Beyrut 1412/1991; I, 50-56; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve* (nşr. A. Kal'acî), Beyrut 1405/1985, I, 386-390; İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ* (nşr. M. Abdülvâhid), Beyrut 1966, II, 727-731; İbn Asâkir, XL, 154-157; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, Kahire, ts., VI, 360; M. Hamidullah, "Une Ambassade Du Calife Abû Bakr Aupres de l'Empereur Heraclius et le Livre Byzantin de la Prediction des Destinees", *Folia Orientalia*, 2 /1-2 (1961), 29-42; Selâhaddin el-Müneccid, *en-Nüzümü'd-dîblûmâsiyye*, s. 8; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 62-64.
- 36 İbnü'l-Fakîh, s. 137-139.
- 37 Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* (nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1972, IX, 219-220.
- 38 Bardas'ın Adudüddeve'nin ölümüne kadar Bağdat'ta kaldığı bilinmektedir.
- 39 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezheb-i Mâlik* (nşr. Ahmed Bekir Mahmûd), Beyrut 1388/1968, III, 594-601; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut-Riyad 1966, XI, 402-403; Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs* (nşr. Meryem Kasım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 56-60; Süleyman er-Rahîlî, *es-Sefârâtü'l-İslâmiyye ile'd-Devleti'l-Bizantiyye*, Riyad 1414, s. 232-236. Bâkullânî'nin elçi olarak İstanbul'a gidişi ve burada İmparator II. Basileios'la yaptığı tartışmanın muhtevası hakkında geniş bilgi için bk. Çağfer Karadaş, "Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkullânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 22, İstanbul 2009, s. 1-35.
- 40 Makkarî, *Nefhu't-tîb* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, II, 258-59.
- 41 Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-tuhaf* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Küveyt 1984, s. 198-199.
- 42 Reşîd b. Zübeyr, s. 60-65. Müslüman Arap kaynaklarında Bizans sarayına dair bilgi ve rivayetler için ayrıca bk. Casim Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı -Bildiriler-*, "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul 2006, s. 105-113.
- 43 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 335.

- 44 Buhârî, "Cihâd", 93; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 361. Öte yandan İstanbul'un fethi, gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş gibi önemli olaylar ve kıyamet alâmetlerine ilişkin rivayetler için kullanılan "fiten ve melâhim" haberleri arasında değerlendirilmiştir (Ebû Dâvûd, "Melâhim", 3, 4; Tirmizî, "Fiten", 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 232, 234, 245).
- 45 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 176; Dârimî, "Mukaddime", 43. Hadis kaynaklarındaki bu rivayet diğer kaynaklara da yansımıştır. Meselâ günümüze ulaşan en eski coğrafya kitaplarından İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/902) *Muhtasarı Kitâbi'l-büldân* adlı eserinde Kustantiniyye'den sonra müslümanların her birinde 1000 kişinin bulunduğu 1000 çarşısı olan Rûmiyye (Roma) şehrini de fethedecekleri belirtilmektedir İbnü'l-Fakîh, s. 149. İbnü'l-Fakîh, İstanbul'da Haliç'te müslüman gemilerinin içeri girmesini engelleyen bir zincir bulunduğunu kaydeder (İbnü'l-Fakîh, s. 146).
- 46 Buhârî, "Cihâd", 157, "Humus" 8, "Menâkub" 25.
- 47 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes* (çev. Herry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 45.
- Zâtü's-savâri savaşı için bk. Taberî, IV, 288, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, III, 117, 147; Y. Abbas Hashmi, "Dhâtü's-Savârî. A Naval Engagement Between the Arabs and Byzantines", *Islamic Quarterly*, 6 (1961), 55-64; V. Christides, "The Naval Engagement of Dhât as-Savârî A.H. 34/ A.D.655-656, A Classical Example of Naval Warfare Incompetence", *Byzantina*, XIII/2, Selânik 1985, 1331-1345.
- 48 işaret edilen seferler hakkında geniş bilgi için bk. E. W. Brooks, "The Campaign of 716-718 from Arabic Sources", *Journal of the Hellenic Studies*, XIX (1899), s. 19-31; R. Guillard, "L'Expedition de Mesleme contre Constantinople 717-718", *Etudes Byzantines*, Paris 1959, 89-112; ayrıca bk. Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri" (Çeviren: İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 213-259; Şahin Uçar, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, yıl: 2, sayı: 1, Aralık 1986, s. 65-83; İsmail Yiğit, "Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 45-61; Casim Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *2005-2006 Fatih Sempozyumları I-II -Tebliğler-*, Üç-Er Ofset, İstanbul 2007, s. 108-115.
- 49 Emevîler dönemi, müslümanlarla Bizanslılar arasında en sıcak mücadelelerin yaşandığı dönemlerden biridir. Bazan ara verilmiş olmakla birlikte Bizans topraklarına hemen her yıl sâife ("yaz seferi", çoğulu savâif) adı verilen seferler düzenlenmiş, İslâm ve Bizans orduları karada olduğu gibi bir kaç defa da denizde karşı karşıya gelmiştir. Bu mücadeleler arasında bizzat Bizans başkenti İstanbul'u hedef alan seferlerin her iki taraf açısından ayrı bir önem taşıdığı açıktır. Emevîler dönemindeki Arap-Bizans savaşlarının kronolojik değerlendirmesi

- için bk. E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources", *Journal of the Hellenic Studies*, XVIII (1898), 182-208; J. Wellhausen, "Die Kampfe der Araber mit den Romaern in der Zeit der Umajjiden", *Nachrichten der Gesellschaft Wissenschaften zu Göttingen, Philosophisch-Historische Klasse*, 1901, Heft 4, Göttingen 1902, 415-447; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990; Mustafa S. Küçükaççı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve 'Sâife' Seferleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, II (2000), 9-30.
- 50 Taberî, Vâkıdî'den naklen Büsr b. Ebû Ertât'ın 43 (663) yılında İstanbul'a kadar ilerlediğine dair bir rivayete yer vermekle birlikte bu rivayetin doğru kabul edilmediğini de ilâve etmektedir (Taberî, V, 181; ayrıca bk. Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 77).
- 51 İslâm kaynaklarında Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarından özellikle bahsedilir. Bazı rivayetlerde Bizans'ın elinde bulunan Ebû Eyyûb el-Ensârî Türbesi'nin birçok kişi tarafından ziyaret edildiği, ayrıca katlık ve kuraklık mevsiminde yağmur duâsı için buraya geldiği ve olumlu sonuçlar alındığı ifade edilmektedir (bk. Kazvîni, s. 207-208; ayrıca bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* [nşr. Servet Ukkâse], Kahire 1969, s. 274-275; İbnü'l-Esîr, III, 459).
- 52 Theophanes (s.52) ve Nikephoros (*Short History*, nşr. ve trc. Cyril Mango, Washington D. C. 1990, s. 87) kuşatmanın yedi yıl sürdüğünü kaydetmekle birlikte bu, her iki kronik yazarının kuşatmayı Kyzikos'un fethiyle başlatmalarından kaynaklanmaktadır. Bizantinistler'e göre kuşatma dört (veya beş) yıl sürmüştür (bk. Nikephoros, *Short History*, çevirenin notu, s. 194; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan) Ankara 1991, s. 116; Andreas N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* (çev. Harry T. Hionides), Amsterdam 1975, IV, 29.
- 53 Grek ateşi (Sıvı Ateş), bileşimi ve yapımı Bizans tarafından gizli tutulan patlayıcı bir madde olup sifonlar yardımı ile küçük fiçılar içinde uzak mesafelere, düşman gemilerine püskürtülüyor ve büyük bir yangına sebebiyet veriyordu. Geniş bilgi için bk. Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* (Çev. Işın Demirkent), Ankara 1992, çevirenin notları, s. 255-256 (Ek IV).
- 54 Taberî, VI, 530.
- 55 İbn Kesir, IX; 178; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: h. 81-100* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1990, s. 269.
- 56 Kaynaklarda Mesleme'nin bu sefer sırasında, Bizans tahtına çıkmak için mücadele veren Leon'la dostluk kurup kendisine yardımcı olduğu takdirde ona tahta çıkma konusunda destek sözü verdiği, ancak sonunda Leon tarafından aldatıldığına dair çeşitli rivayetlere yer verilmektedir (bu hususta bk. Theophanes, s. 82-85; Taberî, VI, 530-531; Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 225-231; Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 109-113; Yiğit, "Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri", s. 55-57).

- 57 Theophanes, s. 88-90; Taberî, VI, 553; Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 113-116; Aikaterina Christophilopoulou, *Byzantine History II: 610-847* (çev. Timothy Cullen), Amsterdam 1993, s. 119-120. Mesleme'nin İstanbul kuşatması hakkında geniş bilgi için bk. Khanoglan Hacıyev, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri* (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006), s. 29-59.
- 58 İbnü'l-Fakîh,, s. 145; Şeyhürrabve ed-Dımaşkî, s. 227.
- 59 bu hususta bazı örnekler için bk. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 231-233; Yiğit, "Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri", s.58, 61.
- 60 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (ed. Gy. Moravcsik, çev. R. J. H. Jenkins), Washington, D.C., 1967, s. 93.
- 61 Makdisî, s. 147.
- 62 Taberî, Hârûn'un ordusunda 95.793 asker bulunduğunu kaydetmektedir (Taberî, VIII, 152). İbn Kesîr de aynı sayıyı vermektedir (bk. İbn Kesîr, X, 147).
- 63 Theophanes, s. 141-142; Taberî, VIII, 152, 153; İbnü'l-Esîr, VI, 66, 67; İbn Kesîr, X, 147. Hârûn'un bu İstanbul seferi hakkında Arap, Bizans, Süryânî ve Ermeni kaynaklarında yer alan rivayetlerin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Anthony R. Santoro, *Byzantium and the Arabs during the Isaurian Period 717-802*, Ph. D., New Jersey 1978, s. 331-338; Abdel-Rahman Salem, *War and Peace in Caliphate and Empire: Political Relations between the Abbasids and Byzantium (749-847)*, Ph. D., University of Birmingham, 1983, s. 72-76.
- 64 B. Heller, "Sîrat 'Antar", *The Encyclopaedia of Islam* (new edition) (EI2), Leiden 1954, I, 518-521; Cemal Muhtar, "Antere Kısası", *DİA*, III, 237-238; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 243-246.
- 65 *Elfû leyle ve leyle*, Beyrut 1405/1985, I, 227, 232, 318-319 (Türkçe'si: *Binbir Gece Masalları* [çev. Alim Şerif Onaran], İstanbul 1992, IV, 97-98; V. Christides, "An Arabo-Byzantine Novel 'Umar b. Al-Nu'mân Compared with Digenes Akritas", *Byzantion*, XXXII (1962), ss. 549-604, s. 596-597; Nebîle İbrahim, *Eşkâlüt-ta'bîr fi'l-edebî-ş-ş'a'bî*, Kahire, ts, s. 123; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 238-243.
- 66 Zâtülhimme destanı için bk. Nebîle İbrâhim, *Sîretü'l-Emîre Zâtü'l-himme, dirâse mukârene*, Beyrut, ts., Marius Canard, "Dhu'l-Himma", *EP* (İng.), II, 233-239; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 229-238; müslüman Arapların İstanbul seferleri ve edebiyata yansımaları konusunda ayrıca bk. Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri" (çev. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), 213-259.

ABSTRACT

Description of Constantinople, the Capital City of Byzantium in Arabic Sources

This study aims to give a general discription of Constantinople, the capital city of Byzantium, depending upon the Arabic sources written before the XVth century, i. e. before the Ottoman Conquest.

The name of the city in Arabic sources is generally mentioned as *al-Qustantîniyya*. Beside *Bizantiyya* it is very clear that *Istanbul* also has been used before XVth century. The historical sources mainly mention the campaigns of the muslim Arabs to siege and to attempt to capture Constantinople during the early Islamic centuries. On the other hand the geographical sources give the topographic and physical description of the city: The walls, the Bosphorus, St. Sophia and other churches and monastries, the imperial palaces, the Hippodrome, obelisks and statues and also some aspects of social life. A remerkable attention was given to the Byzantine capital city in some stories and legends like *Sîrat al-Antar*, *Sîrat al-Amîra Dhât al-Himma* (*Dhu'l-Himma*, *Delhemma*) and the story of 'Umar al-Nu'mân which is the longest part of *the One Thousand and One Night*.

Key words: Constantinople, al-Qustantîniyye, Byzantine Palace,
The sieges of Constantinople by the Arabs.